

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

Періодичне видання

Наукові записки

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск ІХ

ТЕРНОПІЛЬ
1999

УДК 93

ББК 63

Н 34

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. ІХ. – Тернопіль. – 1999. – 220 с.

Друкується за рішенням вченої ради Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 31 серпня 1999 р. (протокол №1).

Редакційна колегія:

<i>Микола Алексівець</i>	– доктор історичних наук, професор (головний редактор)
<i>Валентина Борисенко</i>	– доктор історичних наук, професор
<i>Петро Брицький</i>	– доктор історичних наук, професор
<i>Олександр Каденюк</i>	– доктор історичних наук, професор
<i>Сергій Васюта</i>	– доктор історичних наук, професор
<i>Павло Коріненко</i>	– доктор історичних наук, професор
<i>Олександр Сич</i>	– доктор історичних наук, професор
<i>Сергій Троян</i>	– доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

<i>Володимир Кучер</i>	– доктор історичних наук, професор
<i>Микола Стрішенець</i>	– доктор історичних наук, професор

Літературний редактор: *Богдан Мельничук*,
член Національної Спілки письменників України

©Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 1999.

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ XVII СТ.

Аналізуючи наслідки включення українських земель до складу Речі Посполитої, М.Грушевський зазначив: «Акт 1569 року широко відкрив двері до...українсько-руських земель...шляхті, що сидючи на руській землі й живучи потом руського селянина, звикла ігнорувати все руське...дивитися на руську культуру, право, традиції як на щось незмірно низше від польського...Широкою лавою посунули ці Kulturträger-и на Волинь, в Київщину і далі, займаючи посади, осідаючи на випрошених від короля маєностях або одержаних через шлюби, за жінками, – несучи з собою польське право, до котрого навикли, й накидаючи тубильцям, з наївною ароганцією чоловіка, сьвідомого своєї «вищої раси» зневажливий погляд на все руське»[1, 25-26]. Ця енергійно змальована картина «навали» польської шляхти на Україну в яскравій, майже епічній формі виражає один із основних постулатів історіографії історії України. «Актом про унію, прийнятому у 1569 р. на спільному польсько-литовському сеймі в Любліні, – читаємо в «Історії Української РСР», – Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися у єдиній державі... Панівну роль у ній захопили польські магнати. Волинь, Київщина і Брацлавщина перейшли у їх безпосередню владу. Посунувши на ці землі, великі й малі, світські і духовні польські феодалі загарбували землі, що належали селянам і козакам. Грабіж земельних багатств України супроводжувався посиленням соціального і національного гніту, релігійними переслідуваннями»[2, 226]. Саме у відповідь на цей гніт піднявся народ український у 1648 р., щоб «змести козацькою шаблею шляхоцький устрій»[3, 20] і, залежно від поглядів історика або «навіки зв'язати свою долю з братським російським народом»[4,3], або «будувати самостійну українську державу»[5, 5].

Як бачимо, при кардинальній відмінності у трактуванні історичної сутності Визвольної війни, у розумінні її витоків «буржуазні націоналісти» і «радянські марксист-леніністи» однакові: внаслідок приєднання України до Польщі, здійсненого на Люблінському сеймі 1569 р., польські магнати і шляхтичі, заповнивши Волинь, Поділля й Наддніпрянщину, почали утискувати (гнобити) українських селян і козаків, що й стало основною причиною вибуху Хмельниччини. Сучасна історіографія теж цілком поділяє подібний підхід[6,152;7,90,113]. Така солідарність повинна свідчити на користь істинності даної концепції, тим більше, що у джерелах є начебто пряме її підтвердження: в часи козацьких повстань 1637-1638 рр., оглядаючи поле після битви, коронний гетьман С. Конєцпольський нібито сказав: «Отож, унія, лежить Русь з Поляками»[8, 78]. Отже, питання здається вичерпаним і таким, що не підлягає «ревізії». Однак існує в історіографії й інший погляд, що дозволяє трактувати всі ці події цілком інакше.

У 1809 р. Василь Полетика звернувся до імператора Олександра I із «Запискою про малоросійське дворянство», в якій намагався відстояти права, свободи і вольності української шляхти. Зокрема, він писав, що Київське князівство на Люблінському сеймі 1569 р. було приєднане до Польщі «за згодою всіх чинів республіки Київської», на що король Жигимонт Август дав «безцінний привілей», у якому гарантував права й вольності «Малої Росії». У першому пункті привілею, зазначив В.Полетика, «пояснюється, що земля і князівство київське зі спільної всієї республіки, так зокрема цього князівства духовних і світських всіх чинів згоди від підпорядкування і присяги Великому Князівству Литовському звільняється, а приєднується навично до Королівства Польського...як рівні до рівних й вільні до вільних люди й кожному з них згідно зі своїм чином і гідністю дозволяється користуватись тими ж привілеями, вольностями й свободами, якими користуються всі інші громадяни Королівства Польського». Далі В.Полетика відзначив, що довго жив «малоросійський народ» з поляками й литовцями, «маючи з ними у всьому рівність», але останні «порушили віру, права і вольності» першого, і той «скинув їх іго з себе»[9, 6-7].

Також у «Історії Русів» читаємо, що у 1563 р. «лицарство руське» звернулось до короля Жигимонта Августа з проханням урівняти його права з «лицарством польським і литовським» і той, погодившись, видав на це привілей. Однак «найвищі чини литовські» (особливо ті, які урядували в землі Руській), ігноруючи королівський привілей, «прагнули залишити народ Руський під своїм вічним пануванням». Тоді «лицарство руське» поскаржилось королю, і той на сеймі 1569 р. «повторюючи і підтверджуючи всі попередні права й вольності», видав привілей, у якому «землю Руську і князівство Київське і всіх цієї землі мешканців взагалі і кожного зокрема» від влади Великого Князівства Литовського на вічні часи звільняє і до Королівства Польського «як рівних до рівних, вільних до вільних навично приєднує»[10,21].

Порушення прав народу руського, на думку автора «Історії Русів», було спровоковане зрадою восьми вищих церковних православних ієрархів, які, «злакомившись» на обіцянку папського нунція віддати «єпископам і монастирям села з підданими, а білому священству по п'ятнадцять домів у послух або рабство з їхніх же прихожан», уклали угоду про церковну унію, яка означала «поневолення всього народу руського». Коли гетьмани Косинський і Наливайко виступили проти цього, вийшов від сейму або вельмож, що ним управляли», пише автор, «варварський вирок»,

«Неронівський вирок», наслідком якого було «відлучення назавжди депутатів руських від сейму національного, а всього лицарства від виборів й посад урядових і судочинних, відібрання староств, сіл та інших рангових маєтків від усіх чиновників та урядників руських, і самих їх винищення. Лицарство руське названо хлопами, а народ, що відкинув унію, схизматиками»[10,32-34,40]. Тільки після цього народ руський піднявся на збройну боротьбу.

Таким чином, В.Полетика і автор «Історії Русів» зовсім не вважали, що в ході укладення Люблінської унії 1569 р. «польська еліта організувала інкорпорацію українських земель», як зазначено у найновішій «Історії України»[11,77]. Навпаки, це українська шляхта цілком свідомо і, головне, добровільно погодилась на інкорпорацію українських земель до складу Королівства Польського, бо відчувала ущемлення своїх прав у Великому Князівстві Литовському. Не бачимо ми також й того, що українська шляхта, як пишуть В.Смолий і В.Степанков, «задовільнившись гарантіями збереження соціально-економічних і мінімальних релігійно-культурних (православної віри та української мови) інтересів, не висунула програми відрубного устрою для України-Руси, ідеї триалістичної концепції унії між нею, Польщею і Литвою»[12,11]. Навпаки, очевидно, ці права й інтереси були такими суттєвими, що їх порушення з боку поляків вартувало того, щоб розірвати угоду про унію й започаткувати, за словами автора «Історії Русів», епоху «жаху і згуби для обох народів, польського і руського...яка, струсонувши Польщею до основ і розхитуючи її більше ста років низвергла, нарешті, до безодні нікчемності, а народові руському давши випити найгіркішу чашу, яку і у дні Нерона і Калігули не всі християни вкушали, перетворила його у інший вид і стан»[10,32].

Таким чином, В.Полетика та «Історія Русів» репрезентують інший напрям в українській історіографії, який ми вважаємо за правомірне окреслити як шляхетський і який мав свою багату традицію і тривалу історію[13,26-39]. Грунтується цей напрям на соціально-політичних поглядах української шляхти у XVI-XVIII ст. й розглядає події Визвольної війни, в першу чергу, з точки зору порушення поляками принципів Люблінської угоди 1569 р. Є підстави вважати, що ці погляди не тільки не зникли внаслідок «денаціоналізації» української шляхти, а й суттєво вплинули на формування державницької ідеї Богдана Хмельницького. Досить зазначити, що один із пунктів «Березневих статей 1654 року» застерігає, щоб українські козаки й під протекторатом московського царя «при своїх шляхетських вольностях пребивали й межі себе старшин на уряди судові обирали й добра свої й вольності мали як при королях польських бивало»[14,293]. У зв'язку з цим постає питання співвідношення між устроєм українських земель у складі Речі Посполитої і устроєм Української козацької республіки.

Це очевидно, що процес добровільного входження українських земель до складу Польщі зовсім не був таким ідилічним, як про це писали В.Полетика та автор «Історії Русів». Так, ексцеси конфесійно-національного характеру мали місце вже на Люблінському сеймі 1569 р. Наприклад, одна з груп коронного сейму (так звані послі-екзекуціоністи) пропонувала впровадження прямого військового управління на Волині й Брацлавщині, вимагала покарання луцького єпископа тільки за те, що той написав листа до короля руською мовою, зневажливо ставилась до українських послів тощо.

Однак і українська шляхта прекрасно розуміла, з яким народом доведеться їй жити в одній державі. Так, земляни Брацлавські й Вінницькі у листі до свого воєводи князя Романа Сангушка від 28 березня 1569 р. у зв'язку з подіями на сеймі писали: «Покорне просим, жеби Ваша Милост тут до нас з'ехат рачил й з нами часу тепер потрібного змешкати...бо край здешний панове ляхове около обейдоша яко пси й сим лукавий ночний»[15,323-324]. Земляни навіть здійснили ревізію оборонних засобів замку й доповідали воєводі про свою готовність чинити збройний опір «панам ляхам».

Тому цілком зрозумілою була поведінка українських послів у Любліні: вони не брали активної участі у сеймових дебатах, оскільки були зайняті редагуванням земських привілеїв, щоб забезпечити землі від посягань поляків. Хоч Волинський привілей датований 26 травня, робота над ним тривала ще майже місяць, й не раз поляки намагались урізати права української шляхти. Тільки завдяки опорі останньої, підтриманої Жигимонтом Августом, польські політики були змушені залишити українські землі при їхніх свободах[16, 454]. Тому цілком слушно є думка М.Грушевського, що послі від Волині фактично склали привілей для себе самі[17, 496].

Що це так, впливає із текстів самих привілеїв, якими описувався устрій Волині, Брацлавщини й Київщини та окреслювався їх статус у складі Корони Польської. Зберігались (за порівняно незначними змінами) «граничі стародавні у цілості й непорушності»; Литовський Статут 1566 р. залишався основним правом земель (тільки українська шляхта звільнялась від обов'язку військової служби); громадяни українських земель, незалежно від конфесійної залежності, «у всій гідності й достоїнності оберігаються», їх посади й маєтки, вольності й свободи залишаються непорушними навіть для тих, хто не має листів на шляхетство; вакантні посади у землях теж застерігаються тільки для них. Основною інституцією земель і надалі мають бути локальні сеймики, на яких громадяни не тільки виражають своє ставлення до державної політики, а й вирішують місцеві справи – аж до змін у Статуті. Вся документація повіту має вестися українською канцелярською мовою, листи й декрети з коронної канцелярії – теж. Нарешті, устрій українських земель проголошувався недоторканим[18, 82-86].

Можна по-різному оцінювати наслідки цієї чергової зміни державної належності, однак слід визнати, що з формальної точки зору українським політикам вдалось забезпечити автономію Волині, Брацлавщини і Київщини у складі Корони. Є підстави твердити, що ця автономія – принаймні до кінця XVI ст. – була реальною. Повітові сеймики брали на себе всю повноту влади у часи міжкоролів'їв[13,18-23]. Шляхта не раз користувалась своїм правом вносити поправки до Статуту[19,32-33]. Відомий факт, що брацлавська шляхта відстояла своє право одержувати листи й урядові розпорядження українською канцелярською мовою[20,187]. Взагалі, наскільки політичне буття українських земель у перші десятиліття після унії було відрубним, свідчить хоча б помічена П.Кулішем обставина, що на початку XVII ст. поляки знали про Україну менше, ніж голландці про Індію[21,19]. Звичайно, це зовсім не означає, що в Україні тоді панувала соціальна гармонія. Як свідчать численні скарги земян і міщан, й у «золоті часи» Жигимонта Августа й Стефана Баторія еліта українських земель (найвищі провінційні посади майже цілкомито всі займали українські князі[22, 117]) відзначалась свавіллям й усіяло утискувала свою «братію меншу». Це викликало ненависть до князів не тільки у селян і міщан, а й у шляхти. Ще у 1584 р. князь К. – В.Острозький писав у приватному листі, що його вороги підбурюють, щоб «всі повіти землі Волинської на мене (війною) рушили»[23,428-429]. Можна припустити, що сама потенційна можливість масового виступу проти «рідних» князів вперше реалізувалась у 1594-1596рр.[24,68], й протягом першої половини XVII ст. напруження тільки зростало, вилившись, врешті-решт, у Визвольну війну.

Як уже було зазначено, в історіографії досі переважає погляд, що однією з найголовніших причин української революції середини XVII ст. була денаціоналізація української політичної еліти, що супроводжувалось наступом поляків на права й вольності народу козацького[12,12,23-24]. «І як перше розлив волинського панства по землі Київсько-Переяславській викликав проти себе повстання Косинського й Лободи», - писав М.Максимович, – так пізніше «розлив польського панства» викликав повстання Б.Хмельницького[25,154]. Проте останнім часом також з'явився погляд, що це була все ж таки внутрішньоукраїнська справа, яка «мала за основу не стільки міжетнічні причини, скільки перегрупування різних прошарків всередині української землевласницької та збройної еліти»[8, 83]. Сутність цього перегрупування, на думку Н.Яковенко, полягає у тому, що в умовах Польщі українська родова еліта була змушена спрямувати свою енергію на зміцнення й розширення власних державуділів влади, в Україні, що спричинило крайнє загострення соціальних й економічних суперечностей. Також І.Лисяк-Рудницький вважає, що внаслідок впровадження в Україні системи польської «шляхетської демократії» українська шляхта втратила свій військовий характер і стала верствою сільськогосподарських підприємців. «Цей перехід від прожиткової економіки до орієнтованої на ринок господарської продукції призвів до посилення панщини і до організації плантаційного типу фільваркового господарства»[26,50-51].

Однак утворення в Україні великої земельної власності було не тільки наслідком специфічних умов Речі Посполитої. Як показав Ф.Бродель, «вторинне закріпачення» стало «зворотнім боком торговельного капіталізму», й виникнення латифундій відбувалось не тільки у Центрально-Східній Європі, а й у обох Америках[27, 262-266]. Зрештою, як зазначає В.Зомбарт, у подібних умовах виникають подібні організаційні форми суспільно-політичного і економічного життя[28,60,69]. Тоді специфіка Речі Посполитої полягатиме у тому, що утворення латифундій наштовхнулось в Україні на такий рівень організованості місцевого населення, який дав змогу вчинити дійсний опір нав'язуванню нового соціально-політичного устрою – аж до політичної консолідації й самовизначення українців.

Походження й еволюція устрою південно-східних українських земель не мають в історіографії однозначного трактування. Однак, якщо взяти до уваги розуміння причин Визвольної війни самими учасниками подій (наприклад, Самовидцем), думку сторонніх спостерігачів (П. Шевал'є), а також «архетиповість» конфлікту Хмельницького з Чаплинським, можна прийняти, що на терені України у першій половині XVII ст. зіткнулись дві моделі соціально-політичного й економічного розвитку. Перша з них була орієнтована на створення великих замкнених господарських одиниць (князівсько-магнатська модель), друга – засновувалась на невеликих господарствах (шляхетсько-козацька модель). Аграрна й соціальна політика Б.Хмельницького, спрямована проти відновлення в Українській козацькій республіці магнатського землеволодіння[29,71-74] є достатнім свідченням цьому.

У літературі предмету увага акцентована на «протилежності» між польсько-шляхетським й козацько-селянським укладом суспільства. Мабуть, крайнім виразом подібного підходу є твердження М.Грушевського про «скасування козацькою шаблею польсько-шляхетського класового устрою» й спробу на його руїнах «відбудувати новий соціальний і політичний устрій»[3,20]. «Предметність» даного окреслення якнайстисліше відповідає реаліям Визвольної війни: козацька шабля «змітала» шляхетський устрій «фізично»: у березні 1649 р. «дикгнитари, урядники й лицарство воєводства Київського» мусили провести свій сеймик у Луцьку, бо в Київщині «заколотники» їх «розпоростили»[30,74]. У зв'язку з цим виникає низка запитань: як організувалось суспільство на місці, звільненому від «старої» еліти та її інституцій; які були основи козацької республіки; у якому напрямку відбувалась еволюція держави тощо.

Устрій Української козацької республіки детально описаний у спеціальній літературі, й можна зробити висновок, що це була держава, яка сформувалась під час війни і для ведення війни, а отже, вся її структура була підпорядкована воєнній функції: жорстке авторитарне керівництво, засноване на харизмі полководця, тісно окреслена еліта, зв'язана особистими (з тенденцією перетворення їх на кривно-родинні) стосунками з гетьманом; організація суспільства за військовим взірцем. Щодо соціально-економічних основ козацької республіки, то останнім часом, як видається, відбувається рецепція ідеї М.Покровського про козацьку земельну власність як буржуазну за своєю сутністю[31, 52].

Звичайно, відсутність у козацькій державі залежності селянства, організованої панщини, сеньоріальних землевласників, імунітету тощо самі із себе могли послужити основою для розвитку буржуазних відносин, однак, як показав М.Вебер, «буржуа» – це не стільки статус особи, скільки спосіб мислення й життєвої поведінки, що у середньовічному суспільстві впливає з особливостей етики деяких протестантських сект[32,76-77]. Тому слід визнати, що не буржуазні потенції козацького господарства визначали соціально-політичну структуру держави Б.Хмельницького, а військова орієнтація молодого держави, змушеної боротися за виживання у ворожому оточенні. З цієї точки зору адекватнішим видається не протиставлення устроєвої структури козацької республіки й українських земель у складі Речі Посполитої, а визнання їх генетичної спорідненості. Такий підхід активно розробляли у історіографії 50-80-х рр. XX ст., тому, на нашу думку, цілком правомірно використати наявні розробки для цілей даної розвідки.

У загальній праці «Історія Української РСР» зазначено, що Визвольна війна тільки тимчасово ослабила, розхитала феодальну систему в Україні[33,269-272]. Це означає, що на місці «скасаної козацькою шаблею» системи князівсько-магнатської утвердилась інша система, заснована, однак, на тих самих феодальних принципах. І.Гревс визначив феодалізм як стан суспільства, що формується або розкладається, а феодальну державу – як організацію суспільства, засновану на особистих зв'язках між військовими, які складають лицарський стан певної території[34,494-495, 501]. Виходячи з такого розуміння, можна окреслити особливості Української козацької республіки як феодальної держави.

Як свідчать «Генеральні слідства», «по ізганію ляхов» більшість маєтностей українських і польських магнатів й шляхтичів перетворилась на вільні військові села, які перебували у гетьманській «диспозиції», і ними безпосередньо управляли сотники[35,160]. Очевидно, встановлення такої адміністративної системи стало можливим завдяки тому, що різко збільшилась чисельність козацтва, яке безпосередньо підлягало військовій владі. Селяни й міщани почали масово переходити у стан козацтва тому, що, як пише В.Степанков, у їх свідомості ідеалом суспільного ладу виступав козацький устрій[29,74]. Спонукою до такого сприйняття й, відповідно, поведінки, між іншим було те, що, стаючи козаками, селяни вважали себе вільними від всяких обов'язків перед магнатами й шляхтою[36,141], а також, додаймо, – від сплати податків й виконання повинностей. Однак, хто ж такий козак, як не військовий-лицар – громадянин козацької республіки, зобов'язаний нести їй військову службу?

З цієї точки зору, «стихийний антифеодальний порив» народних мас, спрямований на «звільнення від феодально-кріпосницької залежності» цілкомитово співпадав з конкретною потребою Української козацької держави мати постійно напоготові чисельне й боєдатне військо, базою якого і стали козаки та покочані селяни й міщани, котрі за несення військової служби «легітимізували» свої права на власність й «звільнялись» від сплати податків й виконання повинностей (крім мінімальних) – тобто, «одержали» права й привілеї, в яких їм відмовляла Річ Посполита. Отже, доцільно окреслити устрій Української козацької держави як феодальний, тому що засновувався він на організації військових, які за те, що присвячували своє життя Республіці, могли вважати себе козаками й користуватись усіма правами й привілеями свого нового стану.

Однак й устрій українських земель у складі Речі Посполитої засновувався на подібному принципі: присягнувши на вірність королю й Короні у процесі інкорпорації 1569 р., український землянин «легітимізував» свою власність незалежно від її походження й «одержав» всі права й свободи шляхетського стану. Забезпечувалось це тим, що він входив до автономної шляхетської спільноти тієї землі, у якій перебували його маєтності[37,19-20]. Встановивши, таким чином, типологічну «покривність» між устроєм українських земель після 1569 р. і устроєм козацької республіки після 1648 р., можна висловити кілька припущень щодо еволюції суспільно-політичної структури останньої. Зруйнувавши стару систему, держава Б.Хмельницького повинна була пройти період становлення з його невизначеністю форм й стосунків, що створювало передумови для соціальної і політичної нестабільності. Як лідер і фактичний керівник, Б.Хмельницький зіткнувся з проблемою подолання хаосу й налагодження нормального життя. Однак у нього не було двох основних важелів для наведення порядку «звичайними» методами: 1) «репресивного апарату», який складали б особисто вірні йому особи; 2) розвинених відносин власності: покочані селяни й міщани, по суті, самі звільнили себе, а тому не вважали, що повинні підпорядковуватись хоч якій владі, тому гетьман не міг вплинути на них загрозою позбавлення власності. У цих умовах Б.Хмельницький був змушений визнати легітимність встановленого народом порядку й будувати

свою державу, пристосовуючись до тих суспільних ідеалів, що сформувались у ході Визвольної війни: як показав В.Смолій, «селяни особливо гостро сприймали найменші спроби запровадити нові повинності, ввести так зване «послушення», обмежити їх особисті свободи»[38,137].

Слід визнати, що це дуже обмежувало можливості молодій державі. По-перше, не було навіть формальних суспільно-правових норм, на які міг опертись адміністративний апарат гетьмана, адже впроваджені Люблінським сеймом 1569 р. Литовський Статут був, по суті, скасований й утвердилось звичаєве право[39, 3], у сферу компетенції якої держава могла втручатись тільки з позиції сили. По-друге, така «редукція» суспільно-політичної структури звужувала джерела фінансових надходжень, необхідних на утримання війська. З цього приводу цінне свідчення залишив П.Алеппський. «Ніхто не бере з них ні десятини, ні іншого подібного, – писав він про українців у 1656 році,- вони є вільні від усього цього: не знають ні податків, ні харача, ні десятини. Хмель віддає на відкуп...митний збір...а також доходи з меду, пива й горілки, за сто тисяч динарів...держателям митниць. Цього вистачає йому на витрати на цілий рік. Крім цього він нічого не бере»[40,36]. А спробував би взяти: у 1657 р. П.Тетеря розповідав московитам, що військовий податок із селянського господарства у Гетьманщині становить 1-2 злотих, якщо ж полковники намагаються збирати по 2-3, одразу «чинятца смута й бунтовство»[41,745].

Можна припустити, що саме з цих причин Б.Хмельницький був змушений вдатися до «безгрошового» методу формування політичної еліти своєї держави. Цікавий прецедент стосовно цього стався під час Визвольної війни, коли гетьман «зробив вічайдушну спробу залучити до справи національного визволення українську шляхту й магнатів»[42,36]. Хоч справа ця й не вдалась, показовими є практичні кроки, здійснені у цьому напрямі.

Як свідчить універсал Б.Хмельницького від 10 жовтня 1650 р., він намагався для стабілізації суспільства використати стару «шляхетську систему», пропонуючи, щоб «сами панове, веспол с полковниками нашими» суворо б «своєвольних подданих на горле карали»[30,517-518]. Звідси висновок, що шляхта й козацтво – кожне у своїй державі – складають «народ політичний» (еліту суспільства), що певним чином «протистоїть» «простому народові» («підданам»), а тому між ними (шляхтою й козацтвом), у принципі, була можлива «співпраця». На основі цього чітко вимальовується, який напрям був обраний Б.Хмельницьким у його державотворчій політиці. Це – формування козацько-шляхетської верстви при одночасному перепиненні шляхів утворення (і відродження) великого землеволодіння як структури, що могла дестабілізувати державу.

Спосіб здійснення цього був традиційний. У 1726 р. адміністрація Лубенського полку повідомила, що утворені «по изгнанию ляхов» вільні військові села «за роздачею других сел войскових оставленные под гетманскою для награждения войсково-служащих, хто будет за свои службы достоин милости монаршей й респекту войскового»[43,56-57]. Богдан Хмельницький ні у кого не питався, хто гідний одержувати маєтки – й тому був дійсним правителем, бо, як заявив литовський вельможа на Люблінському сеймі 1569 р.: «Правитель, який хоче правити, платити й надавати (маєтки) мусить, бо інакше правителем зватись не може»[16, 20].

Наступники Б.Хмельницького теж намагались дотримуватись визначеного засновником держави напрямку соціальної політики: шляхом регулятивного надавання маєтків і посад у феодалну власність формувати політичну еліту держави. Як встановила К.Стецюк, ще у першій половині XVIII ст. були випадки конфіскації гетьманом маєтків у осіб, котрі мали на них навіть підтвердження царя[44,122]. Тому слід припустити, що тільки утвердження у другій половині XVIII ст. у Гетьманщині великої земельної власності підірвало ту основу, на якій зводилась будівля Української козацької держави. У зв'язку з цим насувається певна аналогія: і автономія українських земель у складі Речі Посполитої, і автономія Гетьманщини у складі Росії були підважені утворенням латифундій, причому в обох випадках магнати опирались на підтримку урядів держав-метрополій.

Таким чином, можливості аналізу причин, ходу й наслідків Визвольної війни українського народу XVII ст. не обмежуються рамками народницько-державницького напрямку в історіографії. Досить цікаві результати дає також застосування постулатів шляхетського напрямку. Ось деякі з них. Шляхта, як провідна верства українського суспільства XVI-XVIII ст. пішла добровільно на інкорпорацію Волині, Брацлавщини й Київщини до Королівства Польського й забезпечила їм автономний статус. Внаслідок порушення польською стороною принципів Люблінської угоди 1569 р. населення українських земель піднялося на боротьбу за своє визволення, причому в стані шляхти відбувся розкол: частина її залишилась вірною Короні, частина перейшла на бік повсталого народу, вирішальним чином вплинувши на формування концепції Української козацької держави.

У процесі уневажнення Люблінської угоди 1569 р., що привело до посилення соціального і національного гніту, важливу роль зіграли не національні чи класові суперечності, а формування на українських землях великої земельної власності, що неминуче приводило до ліквідації дрібного і середнього землеволодіння й перетворення селян, міщан і дрібної шляхти на залежне населення. З цієї точки зору, повстання українського народу знищило велике землеволодіння й відновило середнє і дрібне, з великим переважанням останнього. Повстале населення, крім того, перестало визнавати зверхність будь-якої влади й відмовлялось виконувати повинності й сплачувати податки – у тому числі й козацькій державі.

У цих умовах Б.Хмельницький був змушений оперти процес державотворення на феодальних принципах і приступити до формування політичної еліти шляхом надання земельної власності з обов'язком несення військової служби і сплати податків. Таким чином, козацтво зайняло те ж саме місце в структурі Української козацької республіки, яке займала шляхта в структурі земель після 1569 р. При переході Гетьманщини під протекторат московського царя цей структуроутворюючий принцип закріплювався в одному з пунктів «Березневих статей 1654 року», в якому зазначалось, що козацтво за московського царя повинно зберегти ті привілеї, свободи і вольності, які мала шляхта за польського короля. Поки український гетьман мав владу надавати маєтки й позбавляти їх, доти Гетьманщина зберігала окремішність свого устрою і життя. Коли ж протягом XVIII ст. в Україні знову сформувалась велика земельна власність, для функціонування якої заснована на дрібному й середньому землеволодінні українська державність була завадою – доля останньої була передвирішена.

Очевидно, що подібне трактування української історії XVI-XVIII ст. потребує серйозної розробки й вирішення низки проблем. Однак, на нашу думку, цей підхід має ту позитивну рису, що визнає за українським народом активну участь у власній історії, й вона, ця історія, перестає скидатись, як іронізував Михайло Драгоманов, на результат «інтриг» польського чи московського вовка «проти нашого руського телятка»[45,489].

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 Т., 12 Кн. – К., 1994. – Т.5.
2. История Украинской ССР: В 10 Т. – К., 1982. – Т.2.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 Т., 12 Кн. – К., 1991. – Т.1.
4. Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654-1954). – К., 1954.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 Т. – К., 1991. – Т.2.
6. Історія України: нове бачення: У 2 Т./За ред. В.Смоля. – К., 1995. – Т.1.
7. Історія України/Керівн. авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів, 1996.
8. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії//Київська Старовина. – 1993. – №3.
9. Полетика В. Записка о малороссийском дворянстве. 1809 г./Киевская Старина. – 1893. – №1. – Приложение.
10. История Русов или Малой России. – М., 1846.
11. Історія України) За ред. В.Смоля. – К., 1997.
12. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVI-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
13. Шама О. Шляхетська традиція в українській історіографії//Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія/За ред. М. Алексієвця. – Тернопіль, 1997. – Вип. 6.
14. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т.10.
15. Archiwum chiążat Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1910. – Т.7.
16. Дневник Люблинского сейма 1569 года/Подг. М.Коялович. – СПб., 1869.
17. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 Т., 12 Кн. – К., 1993. – Т.4.
18. Volumina Legum/Ed. J.Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т.2.
19. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч.2., Т.1.
20. Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т.3.
21. Кулиш П. Історія воссоединения Руси: В 2 Т. – СПб., 1874. – Т.1.
22. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII ст. – К., 1993.
23. Кулиш П. Історія воссоединения Руси: В 2 Т. – СПб., 1874. – Т.2.
24. Лепявко С. Польські хроніки І.Бельського і Гейденштейна про повстання 1594-1596 рр. на Україні//Україна і Польща у період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991.
25. Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1.
26. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 Т. – К., 1994. – Т.1.
27. Бродель Ф. Время мира. – М., 1988. – Т.2.
28. Зомбарт В. Современный капитализм: В 2 Т. – М. – Л., 1931. – Т.1.
29. Степанков В. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа 1648-1654//История СССР. – 1971. – №3.
30. Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – 4.3, Т.4.
31. Покровский М. Об Украине. – К., 1935.
32. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
33. Історія Української РСР: В 2 Т. – К., 1953. – Т.1.
34. Гревс И. Феодализм//Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб., 1902. – Т.70.
35. Історія селянства Української РСР: В 2 Т. – К., 1967. – Т.1.
36. Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648-1654 гг. – Львов, 1959.
37. Шама О. Польско-литовська унія та інкорпорація українських земель до Королівства Польського на Люблінському сеймі 1569 р. Автореферат канд. дис. – К., 1996.
38. Смолій В. Прояви соціальної свідомості учасників народних повстань на Лівобережній Україні і Запоріжжі//Феодализм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. – К., 1986.
39. Гуржій О. Право в Українській козацькій державі. – К., 1994.
40. Путешествия Антиохийского патриарха Макария в России, описанные его сыном архиепископом П.Алешским. – М., 1897. – Вып.2, Кн.4.
41. Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1879. – Т.11.
42. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. – К., 1994.
43. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку//Український архів. – К., 1929. – Т.1.
44. Стецюк К. Вільні військові села – соціальний наслідок Визвольної війни 1648-1654 рр//Феодализм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. – К., 1986.
45. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу//Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.

